



Marko Špikić

Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti

Skriveno i vidljivo. Dioklecijanova palača u britanskim putopisima druge polovice 19. stoljeća

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 9. 8. 2012. – Prihvaćen 15. 10. 2012.

UDK: 725.171(497.5 Split): 821.111-311.8

Sažetak

U drugoj polovici 19. stoljeća povećao se broj putnika iz Britanije u Split. U tekstu se raspravlja o povijesnoumjetničkom tumačenju i promicanju novih načela održavanja Dioklecijanove palače u tekstovima J. G. Wilkinsona, A. A. Patona, J. Fergus-

sona, J. M. Nealea, E. A. Freemana i T. G. Jacksona. U članku se prati povijest dvojbe: arheološki prezentirati najstariji sloj ili poštovati slojevitost povijesnog ambijenta?

Ključne riječi: *britanski putopisi, Split, Dioklecijanova palača, arheologija, konzerviranje*

Uvod

Putopisi ušli u našu historiografiju nerijetko ponude nešto neprepoznato, a »ispod površine« žanra otkriju nove podatke za čitatelje. Takav je slučaj s britanskim putopisima o dalmatinskim prostorima iz druge polovice 19. stoljeća. Zajednički im je niz osobina: zavičaj pisaca (Britanci, točnije Englezi i Škoti), ulazak u našu znanstvenu predaju te istraživačka, pa i obiteljska, povezanost autorā u sastavljanju tekstova. Ovisnost kasnijih pisaca o ranijima ne znači da će zainteresirani naići na ponavljane konstatacije. Naprotiv, zanimljivost radova britanskih putnika zasniva se na novom poimanju tretiranja spomenika u njihovih sunarodnjaka.

Budući da se u historiji konzerviranja dosad više pisalo o protagonistima i izvedbama unutar određenih nacija i epoha (naročito u posljednja dva stoljeća) a manje o utjecajima i razmjeni ideja, čini se potrebnim istražiti kako su pisci o Dioklecijanovoj palači mijenjali prosudbe o njezinoj starosti, ljepoti i sudbini, prateći mijene u konzervatorskoj teoriji njihova zavičaja i pokušali utjecati na lokalne istraživače i konzervatore da prihvate nove ideje. To će biti temeljne zadaće ovoga rada.

Britanski putopisci i kulturne predrasude oko 1848. godine

Pojava britanskih putopisaca u Splitu sredinom 19. stoljeća može se tumačiti kao dio kulture otkrivanja istočnog Sredozemlja, kulture putovanja 19. stoljeća, kolonijalnih aspiracija i diplomatskih napora te kao odjek preobrazba disciplina (antikvarnih studija u povijest umjetnosti i arheologiju) i metoda (stilskog restauriranja u konzervatorski pristup) koje su se zbivale u Britaniji tijekom 19. stoljeća. Takva širina interesa može izgledati pretenciozno, no o svakoj od tema može se raspraviti zbog ugleda pisaca i želje da im tekstovi pokažu inovativnost pristupa.

Prvo ukratko o britanskoj antikvarno-putopisnoj predaji. U nas ne postoji sustavna studija o britanskim putopiscima kojima je kulturna baština naših krajeva bila u žarištu zanimanja, pa ovim radom želim potaknuti daljnja istraživanja.¹ Dalmacija je privukla putnike s antikvarnim zanimanjem već koncem 17. stoljeća, kada je započela moda *Grand Toura* u Italiji i istočnom Sredozemlju. Antikvari Jacob Spon i George Wheler među prvima su 1678. donijeli tiskane opise i slikovne prikaze Dioklecijanove palače.² Njima je prethodio Henry Blount (1602.–1682.), koji je 1634. u Londonu objavio *A Voyage into the Levant*, djelo objavljeno više puta tijekom 17. stoljeća. Putujući preko Mletaka, Dalmacije, Bosne, Srbije, Bugarske i Osmanskoga Carstva do egipatskih piramida, engleski je *gentleman* u svibnju 1634. tri dana proboravio u *City of Sclavonia* pod

nadzorom mletačkih galija, vidjevši na zidinama prema moru »veliki ostatak galerije Dioklecijanove palače«.³

Blountovo se djelo po utjecaju i temeljitosti prikaza ne može mjeriti s glasovitom knjigom Roberta Adama o ruševinama splitske Palače iz 1764.⁴ Djelo *Adamsa*, kako su ga još desetljećima nazivali sljedbenici, postalo je poznato po ljepoti ilustracija, no tekstualni je dio stoljeće nakon objave potaknuo nove putnike da dođu u Split.⁵

Od Adamova posjeta 1757. do dolaska Johna Gardnera Wilkinsona proteklo je gotovo čitavo stoljeće, pa povećanje zanimanja za dalmatinske prostore među Britancima od 1848. privlači pozornost. Razlozi tomu bili su diplomatski i istraživački. Promotrimo li kulturnu uvjetovanost te pojave, ne možemo se oteti dojmu da je putopis procvao iz praktičnog razloga: od dekadentne mletačke do paranojne austrijske uprave istraživači su gotovo redovito bili sumnjivci kojima okružni poglavari u zapuštenim krajevima bez pristojnog svratišta i uglednijeg akademskog središta nisu mogli biti bolji domaćini, pa im je studij često bio »impresionistički« a ne sustavan. Zato su putopisci od Adama do Johna Masona Nealea redovito spominjali lokalne zaštitnike koji su im putovanje i boravak učinili ugodnijim.⁶

Wilkinson i uspostava nove predaje

John Gardner Wilkinson (1797.–1875.) prvi je u nizu poznatih britanskih putnika koji su nakon Adama obišli Dioklecijanovu palaču. Sklonost starinama naslijedio je od oca Johna, člana *Society of Antiquaries*, i klasično obrazovane majke Mary Anne Gardner, koja ga je naučila risati. Prekinuo je studij u Oxfordu 1816. zbog odlaska na trogodišnji *Grand Tour*, na kojem je naišao na arheologa Williama Gella, koji mu je preporučio da se posveti egipatskoj kulturi i umjetnosti. Nekoliko mjeseci prije Champollionova dešifriranja *Stele iz Rosette*, u studenome 1821. stigao je u Egipat, gdje se zadržao dvanaest godina, obilazeći zemlju, bilježeći dojmove i rišući spomenike u bilježnice koje se čuvaju u arhivu oksfordske Bodleian Library.⁷ Još za boravka u Egiptu objavio je dvije studije o hijeroglifima. Po povratku je 1835. objavio knjigu *Topography of Thebes and General View of Egypt*, a 1837. glavno djelo *Manners and Customs of Ancient Egyptians*.

Nakon toga je dva desetljeća putovao po Europi i Egiptu (kamo se vraćao još 1841.–1842., 1843.–1844. i 1848.). U ljeto 1844. proputovao je kroz Dalmaciju i Crnu Goru.

Slijedio je tako talijanske i njemačke putopisce koji su otkrivali ponešto o zapuštenoj i cenzurom nadziranoj pokrajini.

Dotad su o geografiji, ekonomiji, narodnim običajima i kulturnoj baštini Dalmacije bili objavljeni putopisi L.-F. Cassasa i J. Lavalléa, G. de Concine, J.-B. Bretona, E. F. Germara, A. Steinbüchela, J. Liechtensterna, G. G. Sartoria, B. Biasoletta, M. Kažotića i F. Pettera, koji su spajali antikvarni zanos, politička snatrenja i ekonomski reformizam.

Wilkinsonu su na proputovanju pomogli britanski političar Daniel Higdord Davall Burr i njegova supruga, slikarica Anne Margaret, posudivši mu plovilo (*yacht*) kojim se kretao po Jadranu. U Oxfordu mu je na usluzi bio slavist, poljski grof Walerian Krasinski (1795.–1855.), a u Splitu ambiciozni svećenik i konzervator Muzeja starina, Francesco Carrara.⁸ Wilkinson je na početnim stranicama putopisa napisao da je Dalmacija slabo istražena zemlja. U *Predgovoru* je koristio prisposobu antikvara, pišući da se spomenici o kojima se malo zna ili su razlomljeni percipiraju teže od cjelovitih, razlikujući »nesavršene ostatke« (*imperfect remains*) Rima i »savršenije ostatke« (*more perfect remains*) Nimesa. Tu se razaznaje da je, tretirajući antičke građevine kao vrela spoznaja i estetske ugone, pridjev *perfect* posudio od Adama, koji je 1764. pisao o »savršenijem zamišljanju« (*more perfectly conceive*) i »savršenijem stanju« (*more perfect state*) oštećene i pregrađene splitske Palače, barem u umu istraživača.⁹

Adamovo divljenje spajalo je dva dijela antikvarne predaje: poštovanje fragmenta i rekonstrukcijske pobude, a ističe se jer je utjecalo na percepciju spomenika u Palači kod pisaca o kojima je ovdje riječ. Adamove table, s jedne strane, prikazuju ljepotu fragmenata kao simptom prepoznavanja vrijednosti koju je Riegl prozvao starosnom (*Alterswert*).¹⁰ S druge strane, Adam je otpočeo lokalnu predaju istraživanja zasnovanu na radoznom propitivanju izgleda izvornoga stanja. Ona se razvila već početkom 16. stoljeća u Rimu a očitovala se u želji za otkrivanjem, arheološkim iskapanjem, slikovnim restituiranjem i rekonstruiranjem te restauratorskim integriranjem antičkih fragmenata. Postavke te predaje vide se na tabli XXXIII Adamova djela, koja prikazuje dotrajali interijer splitske katedrale lišen naknadnih slojeva (ne i lokalnih prosjaka koji se umiljavaju gospodi pod perikama), ali i u uvodu djela, gdje je zapisao: »No čitateljevu radoznalost (*curiosity*) neće zadovoljiti promatranje te građevine u trenutnom ruševnom stanju već mora prirodno žudjeti (*naturally desire*) stvoriti određenu zamisao o tome kako joj je izgledao tloris i raspored u njezinu savršenijem stanju.«¹¹

Adamu, dakle, nije bilo dovoljno promatrati tragove (*traces*): ondje gdje se nije mogla doseći pouzdanost (*certainty*) o autentičnu izgledu antičkih uzora za oponašanje (*models to imitate*), čitatelju je bilo dopušteno nagađanje (*conjecture*).¹² Do početka 19. stoljeća to je nagađanje uglavnom bilo ostavljeno *tacuinima*, grafičkim mapama i opisima. Po nalogu Pija VII. i Napoleona u Rimu su započeta iskapanja (*dissepellimenti*), oslobađanja (*sbarazzamenti*), ogoljivanja (*denudamenti*) i osamljivanja (*isolamenti*) spomenika i većih sekcija antičkih ambijenata, od Forumā i Velabra do izvangradskih lokaliteta poput Ostije. Arheologija je tada evoluirala od punkcijskog iskopa i slikovnog restituiranja do cjelovitog oslobađanja i integriranja. Disciplina je početkom 19. stoljeća doživjela procvat kampanjama u Egiptu, Selinuntu, Pompejima, Eginu, Metapontu, Olimpiji, Carnuntumu i Saloni.¹³ Problem se pojavio kada se arheološka radoznalost imala realizirati unutar živih povijesnih gradova.

U razmaku od Adamove do Wilkinsonove knjige ta je radoznalost dovela do žrtvovanja simbioze u starim ambijentima zbog epifanije izvornog okrajka. Iako nisu pratili duh romantičkog dovršavanja nacionalnih spomenika u službi političke homogenizacije, njemački su helenofili u antičkim fragmentima vidjeli političko nadahnuće, pa je bez milosti porušena osmanlijska arhitektura na Akropoli kako bi se došlo do posvećenih starogrčkih djela a anastilozom se osovili hramovi Atene Nike i Erehtejon. Tako je Leo von Klenze 1834. podsjetio Otona I. da je na putu prema Akropoli prošao stazom kojom su kročili i Temistoklo, Aristid, Kimon i Periklo, najavljujući: »Ovdje će, kao i posvuda u Grčkoj, nestati tragovi (*die Spuren*) barbarskog vremena, šuta i bezlične ruševine, a ostaci (*die Überreste*) slavne pretpovijesti iznijet će se u novi sjaj (*zu neuem Glanze*) kao najpouzdaniji oslonac slavne sadašnjice i budućnosti.«¹⁴

Dakle, do pojave Wilkinsona u Splitu arheološko je uklanjanje zapreke pogledu na izvorni fragment uzelo maha, u duhu horacijevske krilatice *In apricum proferet* (Iznijeti na vidjelo), koju je od 1810. nosila Arheološka akademija u Rimu. Talijanski su primjeri interveniranja, koji su od 1829. objavljivani u časopisu *Bullettino dell' Instituto di corrispondenza archeologica*, bili uzorni za dalmatinske antikvare predožujućeg doba, a Adamova je knjiga i nakon objave *Voyage pittoresque* Cassasa i Lavalléa 1802. predstavljala glavni uzor u tumačenju splitskih starina.¹⁵ Dijelom je to bilo zbog naslijeđenog sukoba percepcije posvećenih ostataka (Adamovih *remains*, Klenzeovih *die Überreste*, Valadierovih *frammenti*¹⁶) i percepcije naknadnih povijesnih slojeva, o kojima su se izricale primjedbe pune diskriminacijskih predrasuda. Taj sukob ima povijest od Adamove kategorije *corruption of Palatium* do Mussolinijeve osude arhitektonskih dogradnji kao *deturpazioni mediocri*, što je dovelo do rušenja čitavih četvrti Rima poradi prezentiranja carskih fragmenata.¹⁷

Wilkinson je s takvim predrasudama stigao u splitsku luku. O Dioklecijanovoj palači pisao je u trećem poglavlju prvoga sveska putopisa. Palaču je obišao u društvu Carrare, grofova Grisogona i Dudana, članova obitelji Bratanić i markiza Gravisia, po vijugavim i loše popločenim ulicama, zamijetivši popravke (*repairs*), izmjene (*alterations*) i dodatke (*additions*). Na povijesne procese koji su doveli do preobrazbe Palače u grad u to se doba nije gledalo sa simpatijama. Dio takva shvaćanja izazvala je preobrazba sklopa pod ugarskom i mletačkom upravom u vidu dogradnji i proširenja. Na drugoj su strani bili recentniji prekidi, započeti probijanjem Marmontove ulice.

Taj reformistički postupak francuskog upravitelja¹⁸ doveo je do raslojavanja koncepcija u tretiranju grada, jer je oslobađanje starijih građevina i stvaranje protočnosti unutar zagašenih ulica postalo dijelom legitimnog promišljanja, nasuprot željama bečkog dvora, koji je od 1818. težio očuvanju, što se vidi u dopisu upravitelja pokrajine Franje Tomašića, koji je kustosu splitskog Muzeja starina Vicku Solitru 1819. napisao: *L'Augustissima Sovrana Corte vuole conservare le Antichità di Spalato e di Salona*.¹⁹ Ipak, Palača koja je za odbjegle Salonitance postala pribježište (*shel-*

ter, protection) nije mogla ostati neizmijenjena. Britanac je preoblikovani sklop više puta prohodao s metrom u ruci. Budući da se susreo s problemom premalog broja tragova, slijedio je primjer Adama (i Vitruvija) i suvremenika (francuskih »arheologa srednjovjekovlja«), zamišljajući cjelovitost oštećenih djela po analogiji s očuvanim djelima jednake starosti i provenijencije. Wilkinson je splitsku Palaču tumačio poredbom s Dioklecijanovim termama u Rimu te ruševinama Pompeja i egipatskog Antinopolisa.²⁰ No ključni problem za njega i njegove sljedbenike bio je sukob vidljivoga i nevidljivoga. Zato je usporedio svoje i Adamovo doba: »Očito je da je on vidio ostatke u boljem stanju no što je danas slučaj, a mnogi tada vidljivi dijelovi sada su skriveni (*concealed*) ispod zidova kuća.«²¹

Wilkinson je, kao i Adam, vidio sve vanjske zidove osim onih na zapadnoj strani, pa je napisao da su svi zidovi Palače »gotovo savršeni« (*almost perfect*) i »izloženi pogledu« (*exposed to view*). Savršenost se pritom odnosila na percepciju cjelovitosti (*exposure*), a ne na kakvoću arhitekture jer se o njoj pisalo u kategorijama »nesavršenosti« (*imperfections*), »pogrešaka« (*faults*), »propalog ukusa« (*degraded taste*) ili, u opisu reljefa u katedrali, grubosti djela (*rude medallions*). To bi govorilo o piščevu isticanju povijesne, a ne umjetničke vrijednosti sklopa, jer mu je pogled bio opterećen (*encumbered*) prigradnjama poput malenih dućana. No »(u)sprkos svemu, opći dojam o ovoj građevini je da je veličajna, a njezino visoko stanje očuvanosti čini je vrlo zanimljivim spomenikom, jer je, uz iznimku nekih kapitela i vijenaca, ponad malenih stupova gotovo čitava unutrašnjost izvorna.«²²

Isticanje primogeniture išlo je tako ruku pod ruku s piranezijskim epitetom *magnificenza*. Wilkinsonova percepcija kasnoantičkih splitskih spomenika kao da se vremenskim strojem vratila u Adamovo doba. Ipak, pored konstatacije o skrivenosti prvorođenca i divljenja starosnoj vrijednosti, britanski se putnik još nije mogao osloboditi tada dominantnog stajališta o potrebi dosega jedinstva stila. Premda je i u statički dotrajalom zvoniku sv. Dujma vidio ljepotu, nije ga mogao odvojiti od konteksta u kojem se nalazio, pa je konstatirao: »Izuzetan je po hrabrosti konstrukcije i da se nalazi među manje zanimljivim spomenicima izazivao bi veće divljenje.«²³

Ta se stajališta dodatno pojašnjavaju u opisu Malog hrama, s kojeg je 1830-ih godina na poziv Josipa Čobarnića uklonjen srednjovjekovni zvonik,²⁴ što je Britanac držao pohvalnim činom. Štoviše, u tim je postupcima vidio dobre izgleda za budućnost sklopa: »Moglo bi se pokazati teškim rasteretiti (*to disencumber*) sve druge ostatke od ružne mase modernih građevina (*the unsightly mass of modern buildings*), no lijepo je znati da se umiješala Vlada kako bi spriječila njihovo daljnje razaranje zbog privatne udobnosti. Premda je stranac šokiran kada vidi prozore kuća izrezane kroz lukove dvorišta, prostor između stupova ispunjen dućančićima i Peristil velikoga hrama prekriven modernim kućama, zadovoljstvo je znati da su ti spomenici sada osigurani od budućih vandalizama ili nebrige.«²⁵

Wilkinson je pratio stajališta tadašnjih arheologa, koji su i unutar živih gradova pokazivali nerazumijevanje prema nedostojnom »arhitektonskom potomstvu« izvođenih struktura. Ono što se zbivalo na Akropolu ili na sjevernotalijanskom tlu pod austrijskom upravom, usred Brescie, gdje se iskapanje Kapitolija izvodilo nauštrb kasnije arhitekture, pokušalo se promicati i u Splitu. Kada je Wilkinson obilazio grad u Carrarinu društvu, njegov domaćin već je koncipirao plan rušenja (*demolimento*) i ogoljenja (*denudamento*) katedrale, koji je uputio Okružnom poglavarstvu u lipnju 1845.²⁶ Britanski je putnik o Carrari, možda uzimajući u obzir takvo razmišljanje, imao samo riječi hvale, nalazeći u njemu *profound erudition*.²⁷

Wilkinson je, dakle, dijelio dojmove Adama o ljepoti i dekadenciji Palače koja zbog svoje preobrazbe i prijelaza stilova (*transition of styles*) treba izazivati divljenje. No bio je puno jasniji u odnosu na prethodnikova stajališta o radoznalosti promatrača. Dok je Adam čitatelju pružio mogućnost da izvorno stanje zamisli koristeći tekst ili sliku, oko 1848. u Europi je već zavladao odlučnost da se nevidljivo učini vidljivim *na samome spomeniku*. U tom su smislu Wilkinsonovi pojmovi *conceal* i *encumbrance* otvorili novo razdoblje poimanja i tretiranja splitskih spomenika, koje su nastavili razvijati njegovi sunarodnjaci.

Paton i prvotni izgled Palače

Idući poznati putnik koji se prigodom obilaska istočnojadranske obale zadržao u Splitu bio je Andrew Archibald Paton, rođen u Edinburghu 1811. Riječ je o diplomatu koji je veći dio života putovao Sredozemljem i balkanskim zemljama, o kojima je objavio niz putopisa. Poput suvremenika Viollet-le-Duca, na svom je talijanskom putovanju 1836. odlučio pješaciti, no ne kao Francuz od Napulja do Sicilije, već od burbonske do habsburške prijestolnice. Došavši u Beč krenuo je u obilazak balkanskih zemalja, Bliskog istoka i Egipta, pa je 1839.–1840. služio kao privatni tajnik vojnih zapovjednika u Egiptu, potom i u Siriji. Godine 1843. imenovan je Generalnim konzulom u Srbiji, o kojoj je dvije godine kasnije objavio studiju *Servia, Youngest Member of the European Family*.²⁸ Diplomata koji je karijeru zaključio kao britanski konzul u Dubrovniku i Boki (od 1862. do smrti u Dubrovniku 5. travnja 1874.), na poticaj Sir Roberta Gordona, veleposlanika Njezina Veličanstva u Beču, uputio se 1846. na Jadran kako bi izvjestio o stanju luka.²⁹

Prva je proučavanja započeo 1838., kada je Britanija tek zaključila trgovački sporazum s Austrijom. Paton je svoj putopis vidio kao *commercial geography*, potičući uspostavu slobodne trgovine nasuprot »prohibicijskom sustavu«. ³⁰ U obilasku pokrajine pomogli su mu dvorski savjetnik i civilni upravitelj Dalmacije u Zadru barun Ferdinand Schaller i upravitelj dubrovačkog okruga barun Rasner. Pripremajući se za put, 12. i 13. listopada 1846. susreo se s Carrarom u bečkom salonu njegova zaštitnika baruna Clemensa Hügela.³¹ Ponovo su se susreli u veljači i ožujku

1847., kada su Splitsanina (»klasičnog učenjaka«) već napali zbog polemične naravi i »zavisti«. ³²

U gradu koji se zavadio oko tumačenja antičkih spomenika (od Meleagrova ili »Dioklecijanova« sarkofaga ispred Malog hrama do reljefa unutar katedrale) Paton je Palaču vidio kao *noble ruin* s nepravilnim ulicama i interpoliranom modernom arhitekturom. Škotski diplomat opisao je sklop govoreći o miješanju (*mingle*), zagušenosti (*chocke up*), zamračenosti, uskoći i labirintu. No teret modernih vremena ipak nije uspio potpuno prikriti djela posljednjeg odsjaja Zlatnog doba.³³ I Paton je Adamovu knjigu shvatio kao dokidanje zbrke: njegova su mjerenja i prikazi čitatelju omogućili viđenje najranijeg sloja koji su prikrija »moderna zdanja« (*modern erections*). Spajanje slike »postojećih ostataka« (*existing remains*) i Adamovih rekonstrukcija (*restorations*) čitatelju je trebalo omogućiti zamišljanje Palače kakva je mogla biti (*idea of what the palace may have been*).³⁴ Ta rečenica pokazuje upadanje u stanje uma arheologa na antičkom lokalitetu ili stilskog restauratora na srednjovjekovnim građevinama, od atenske Akropole do kelske ili pariške katedrale. Historijska konstrukcija potpomognuta formulom *what may have been* predstavljala je sliku prošlosti nametnutu slici vidljivih fragmenata. Iako Paton nije išao tako daleko da poput Klenzea u Ateni i Carrare u Splitu predloži oslobađanje i integriranje spomenika, njegovi komentari o ostacima koji su prikriiveni, razbacani, tužno ruševni i izmiješani pa u promatrača izazivaju *mass of confusion* trebali su potaknuti radoznalost čitatelja o izgledu arhetipa. U povijesnoj simbiozi koja je kod škotskog putnika izazivala neugodu ipak se pojavio argument Adama i Wilkinsona: dobra očuvanost. Tako je katedrala, pored rimskog Panteona, za putnika predstavljala najbolje očuvanu starovjekovnu građevinu koju je dotada vidio. Patona su splitski spomenici potaknuli na rehabilitaciju Dioklecijana. Suprotstavljajući se Gibbonu i suvremeniku Gallyu Knightu koji su pisali o iskvarenosti arhitekture, on je pomogao ublažavanju diskriminacijskih stajališta.³⁵

Percepcija Palače nakon 1848.

Wilkinson i Paton su u doba političkog prevrata otvorili vrata dalmatinskih spomenika sunarodnjacima. Split je u iduće desetljeće i pol na temelju njihovih izvješća privukao pisce koji su u svojoj domovini igrali značajnu ulogu u tretiranju kulturne baštine. Njihove putopisne prikaze stoga valja sagledati unutar tada započete bitke između pristalica konzerviranja i stilskog restauriranja.

Godine 1855. pojavila su se dva djela koja su započela izražavati dvojbu o opravdanosti interveniranja, koju je 1849. potakao John Ruskin tekstom *Lamp of Memory*. Škotski arhitekt James Fergusson (1808.–1886.) objavio je u knjizi *The Illustrated Handbook of Architecture* kratki opis Dioklecijanove palače. Zasnivajući ga na Adamovu tlorisu, u Palači je vidio veličajnost usporedivu s Escorialom.³⁶ Iako Palaču najvjerojatnije nije vidio, osjećao je divljenje: »Jedina palača rimskog svijeta čiji su dostatni ostaci

još uvijek sačuvani da nam omogućće prosudbu o njihovu opsegu ili razmještaju (...)».³⁷

Fergusson se proslavio kao istraživač antičke, indijske i srednjovjekovne arhitekture, a širina njegovog zanimanja (pisao je o arhitektonskim djelima »svih vremena«) upućuje na razvitak opće historije arhitekture koji se, na tragu Serouxa d'Agincourta, u drugoj polovici 19. stoljeća zbivao u Europi.³⁸ Fergussonov interes za rekonstruiranje izvornika vidi se u studijama *Palaces of Nineveh and Persepolis restored* iz 1851. i *Mausoleum at Halicarnassus restored in conformity with the Recently Discovered Remains* iz 1862. godine. Već je u naslovima vidljiva usklađenost pojmova *remains* i *restoration*, koja se osjeća i u komentaru o splitskoj Palači.

Iste godine je splitski liječnik i antikvar Francesco Lanza objavio studiju o Palači u kojoj se nije želio baviti poslom Adama i Cassasa (*restaurare le mancanze*), već »vjernim reproduciranjem« postojjećeg stanja, koje je vidio u »preživjelim ruševinama« (*rovine superstiti*). Založio se za očuvanje (*conservare*) »dragocjenih ostataka umjetnosti«, »dostojnih divljenja i proučavanja umjetnika«.³⁹ U skladu s ukazom cara Franje I. o očuvanju, Lanza je odbacio mogućnost integriranja fragmenata, pa na tablama knjige ne nalazimo idealne rekonstrukcije ruševina nego tadašnje stanje stvari, kao da je naslutio rast senzibiliteta prema starosnoj vrijednosti.

Tako nešto njegovi britanski suvremenici još uvijek nisu bili spremni prihvatiti. Nakon Ruskinova davanja prednosti ruševinama Ninive pred restauriranim Milanom,⁴⁰ trebale su proći godine da se u Britaniji promijeni percepcija restauratorskog posla. Tako je 1859. William Frederick Wingfield u putopisnim poslanicama o našoj obali osjetio divljenje nakon obilaska splitskih spomenika, no i potrebu da ih oslobodi prigradnji. Takav je bio slučaj s Malim hramom: »Na njegovu je vrhu – na užas antikvara – neki srednjovjekovni arhitekt postavio kvadratni zvonik. Lako ga se, međutim, dade zamisliti uklonjenog (...) teško je zažaliti za tako napadno oblikovanim spomenikom koji nadvisuje poganski hram zvonikom kršćanstva, tim najvećim prevratom otkad je svijeta i vijeka!«.⁴¹

Dvije godine nakon objave Wingfieldovih poslanica o Palači je pisao John Mason Neale (1818.–1866.). Riječ je o jednom od najvažnijih reformatora crkvenog obreda i poticatelja stilskog restauriranja u Britaniji 19. stoljeća, koji je 1839. izazvao pozornost s Benjaminom Webбом i Edwardom Boyceom kao student utemeljujući *Cambridge-Camden Society*, 1845. preimenovano u *Ecclesiological Society*. To društvo je u doba Ruskinova sablažnjavanja nad stilskim restauriranjem uz potporu visokih prelata promicalo čistoću stila i uklanjanje »neprikladnih« sadržaja iz arhitekture, ureda, glazbe i obreda, što je u Britaniji dovelo do polemika zagovornika i protivnika restauratorskih postupaka.⁴² U časopisu *The Ecclesiologist* princip stilskog restauriranja promican je od prvih brojeva. Tako se u jednom članku iz veljače 1842. hvali restauriranje ogleadne crkve Holy Sepulchre u Cambridgeu na kojoj je bio uklonjen zvonik iz tjudroskog doba a crkva je, kako se tvrdi, »ponovo stekla« izvornu pojavnost.⁴³

Nealeovo suprotstavljanje pojmova *removal* i *recover* odnosno *regain* u tekstu otvorilo je put preinakama na srednjovjekovnim crkvama Engleske. Proširenje metode – na užasavanje osamljenog Ruskina – dovelo je do trijumfa arhitekata-restauratora Georgea Gilberta Scotta, Johna L. Pearsona i Anthonya Salvina, koji su Klenzeovo diskriminacijsko viđenje povijesne slojevitosti s antičkih prenijeli na srednjovjekovne spomenike. Kada se 42-godišnji Neale našao u Splitu, antička ga arhitektura uopće nije zanimala. Prije obilaska sv. Klare, sv. Ivana Krstitelja, sv. Dominika i sv. Petra našao se u prvostolnici, o kojoj je zabilježio: »Riječ je o najtamnijoj, najjednostavnijoj crkvi koju sam ikada vidio (...) uistinu nema ničega za opisati. Entablature u nutrini pokazuju najgori i najteži ukus; skulptura friza – kupidoni koji jašu ili su na kočijama, lavovi, medvjedi, jeleni – jednako je barbarska. (...) Unutrašnjost je u sramotnom stanju.«⁴⁴

S druge strane, zvonik kojem se divio Wilkinson i Nealeu se činio jednom od najplemenitijih građevina.⁴⁵ Nedostatak duljih komentara o potrebi oslobađanja kasnoantičkog sklopa nije u Nealeovu slučaju ni potreban, jer je pozornost potpuno posvetio kršćanskoj, a ne antičkoj baštini.

Freemanovi omraženi modernizmi

Edward Augustus Freeman (1823.–1892.) se kao student koledža Trinity u Oxfordu zainteresirao za veliku temu britanske povijesti, normansku invaziju. Od 1865. do 1876. godine proslavio se objavom pet svezaka *The History of the Norman Conquest*.⁴⁶ Kao afirmirani pisac na početnim je stranicama svoga jadranskog putopisa napisao da je već kao mladić želio otputovati u Split.⁴⁷ Ta mu se želja ostvarila tripot: 1875., 1877. i 1881. godine. Primijetio je da se u tih nekoliko godina promijenila infrastruktura grada, ali i percepcija održavanja spomenika, u čemu je želio sudjelovati. Na putovanjima ga je pratio prijatelj, potom i zet, arheolog Arthur Evans, koji je do protjerivanja zbog sumnje u doušništvo 1882. s Freemanovom kćeri Margaret živio u Dubrovniku.

Kada je 1875. prvi puta posjetio Split, Kriptoportik Dioklecijanove palače podsjetio ga je na Tabularij rimskoga Kapitola. Ušavši u sklop vidio je »turobne lukove« (*glomy arches*) i »tamne prolaze« (*dark passages*) splitskih ulica.⁴⁸ No čitanje *Notitia dignitatum*, gdje se izvješćuje o postojanju *gyneceuma*, potaklo ga je na maštanje, pa su preobrazba hramova u crkve i umetanje zvonikā doveli do izobličjenja (*disfigurements*), iako su neki dijelovi ostali »neoštećeni« (*unhurt*).⁴⁹ Slijedeći Adama, Freeman je takvo stanje nazvao »savršenim« ili »gotovo savršenim« (*nearly perfect*). U tom je smislu u Palači zamijetio očuvanost, »pošteđenost« (*spareness*) i »preživljavanje« (*survival*), odnoseći se na pojedinosti i veće cjeline poput Peristila, koji je ostao *wonderfully perfect*.⁵⁰ Poput Wilkinsona dvojio je o vrijednosti suživota antičkog i kasnijih slojeva, tvrdeći da se »kada stojimo pod Jovijevim arkadama stvari koje bi drugdje bile dragocjene ovdje čine ništavnima«.

Freeman je upamćen i kao jedan od prvih britanskih teoretičara konzerviranja. Štoviše, tri godine prije Ruskinove *Luči pamćenja* objavio je raspravu o načelima restauriranja crkava. Tu je pisao o problemu zaklonjenosti izvornika, razvijajući paradoks koji je desetljećima nakon toga pratio teoretičare konzerviranja i restauriranja: što im je metoda bila naprednija, to su manje marili za koncept moderniteta. Tako je 23-godišnji oxfordski student pisao o problematici tretiranja »preobrazba« (*transmutations*) i »susljednih preinaka« (*successive alterations*) na povijesnim građevinama. Iako se već tada zalagao za pomirljivije tretiranje pluralizma stilova, od restauratora je očekivao da »prosudi sukladnost« (*to judge of the congruity*) izričaja različitih epoha. U duhu historističkog vraćanja u prošlost pisao je o »omraženim modernizmima« (*obnoxious modernisms*) koje je prepoznao u dogradnjama. No za razliku od odlučnijih stajališta časopisa *The Ecclesiologist*, Freeman je pozvao na razum, jer se odluka o uklanjanju ili očuvanju trebala donijeti na temelju prosudbe da li je kod dogradnje riječ o »čudnom barbarstvu« (*awkward barbarism*) ili »prelijepom, iako neskladnom, dodatku« (*beautiful, though incongruous, addition*).⁵¹

Ruskinova je osuda stilskeg restauriranja poradi gubitka slojevitosti i čišćenja ostarjele epiderme umjetničkog djela do prvog Freemanova posjeta Splitu već prerasla iz bunta pojedinca u novi senzibilitet članova *Royal Institute of British Architects*. Tako je G. G. Scott, glavni predstavnik stilskeg restauriranja u Britaniji, 1862. u Kraljevskom institutu britanskih arhitekata održao predavanje o konzerviranju starih spomenika i ostataka, ističući kategoriju *value of authenticity*. Podijelivši arhitektonske ostatke na »obične starine«, »ruševne građevine«, »građevine u uporabi« i »fragmentarne ostatke uklopljene u moderne građevine«, pisao je o oprezu, očuvanju, popravljivanju (*reparation*) i starosti (*antiquity*), strepeći od »radikalnog restauriranja« i »struganja« (*scraping off*).⁵²

Kad se Freeman 1877. vratio u Split, uplašio ga je postupak koji »uvijek natjera na drhtaj«: Peristil i unutrašnjost Mauzoleja bili su okruženi skelama. Ruskina je to graditeljsko pomagalo 1848. u Rouenu nagnalo na kavgu s radnicima. O zbivanjima u Splitu doznajemo iz *Priopćenja Središnjeg povjerenstva*, u kojima se javljalo o istraživanju i stanju splitskih spomenika. Tako je bečki arhitekt Alois Hauser 1876. pisao o oslobađanju, osamljivanju i restauriranju katedrale (*Blosslegung, Isolierung, Restaurierung des Domes*) eliminiranjem (*Beseitigung*) nekoliko okolnih kuća.⁵³ Činilo se da su se snovi Carrarina naraštaja napokon mogli ostvariti djelovanjem i financijskom pomoći iz središta Carstva. No u godini drugoga Freemanova posjeta Splitu u Londonu se zbio lom u teoriji konzerviranja, koji se uskoro preselio i na kontinent. Nakon Ruskinova osamljenog revolta i prvih vjesnika promjena (na oprez su pozvali i drugi članovi *RIBA*, arhitekti G. E. Street, S. Colvin i J. J. Stevenson⁵⁴), početkom 1877. William Morris je osnovao *Društvo za zaštitu starih građevina*. Nakon osude Scottova restauriranja crkve u Tewkesburyu, Morris je u Manifestu Društva napao restauratorski posao kao razaranje (*destruction*) i dodavanje (*addition*), u čemu se nalazi i krivotvorenje (*falsification*). Društvo se stoga založilo

za poštovanje građevina »svih epoha i stilova«, a zaštita (*Protection*) pretpostavljena je restauriranju.⁵⁵ Za povijest konzerviranja u Hrvatskoj važno je istaknuti da je 1877., dvije godine prije prenošenja »bojišta« iz Engleske u Veneciju,⁵⁶ novo shvaćanje konzerviranja prenijeto u Split. Evocirajući dojmove, Freeman je o mijenama u Palači zapisao: »Što se tiče Mauzoleja, vjerojatno je od početka bila greška da ga se pregradi u crkvu; no kada je jednom pretvoren u crkvu, dodaci i promjene koje su bile potrebne za tu namjenu postale su dio povijesti i ne bi ih trebalo dirati. Vjerojatno je to oduvijek bila najmanja i zacijelo najtamnija metropolitanska crkva u kršćanstvu; no ona zato čini čudesnost mjesta.«⁵⁷

Promijenjen odnos prema modernosti – čija su djela zbog divljenja starijim, prikrivenim vrijednostima dotad redovito predlagana za žrtvovanje – Freeman pokazuje i izvješćem o jednom političkom spomeniku, ploči podignutoj 1818. caru Franji I. povodom njegova posjeta. Zanimljiv je podatak da je ploča, pod izgovorom da je moderna, u jednom trenutku bila uklonjena, no uskoro je, zbog »službene odanosti« koja je nadvisila raspravu o starosti i modernosti, vraćena na svoje mjesto.⁵⁸ Freeman je, dakle, poput prethodnika bio progonjen dvojnom oko prikazivanja najstarijih ostataka. Iako je jasno pokazao novo shvaćanje duha mjesta, i dalje je dogradnje unutar Palače nazivao »zločudnim izraslinama« (*mean excrescences*). Čitatelju je ostao dužan pojašnjenje ili klasifikaciju takvih dogradnji, sličnu Scottovoj iz 1864., ali više nije pisao o simbiozi slojeva kao šokantnoj činjenici. Držao je pogrešnim uklanjanje »mletačkih« slojeva, ne samo zbog stabilnosti (čega su svjesni današnji splitski kolege zaduženi za očuvanje Palače), već i zato što su dodatni slojevi postali »dijelovi povijesti koju valja očuvati«. Freemanu je 1881. bilo jasno da pretvorba kuće u grad predstavlja *distinctive character*, osobinu koja je zbog mijena u percepciji i teorijama u idućim desetljećima otrpjela značajna iskušenja.⁵⁹

Jackson i novo doba u percepciji splitskih starina

Posljednji u nizu značajnih putnika u Split bio je Thomas Graham Jackson (1835.–1924.), arhitekt s oxfordskom diplomom, koji se od 1858. našao u službi G. G. Scotta. Upamćen kao arhitekt koji je promijenio lice Oxforda, radio je i kao restaurator na katedrali u Winchesteru, projektant zvonika zadarske katedrale i povjesničar arhitekture (autor knjige *Modern Gothic Architecture* iz 1873.).⁶⁰

U drugom svesku njegova putopisa objavljenog 1887. nalazi se osvrt o splitskoj Palači koji svjedoči o promjenama u shvaćanju konzerviranja. Pokrajinu je, poput Freemana, obišao triput: 1882., 1884. i 1885. godine. Tijekom posljednjeg posjeta, kada ga je dočekao don Frane Bulić, bilo je dovršeno restauriranje unutrašnjosti katedrale pod Hauserovim vodstvom. Arhitekt je postupak započeo u lipnju 1880. nazvao »točnim popravkom polomljenih dijelova« (*esatta riparazione delle parti guaste*), iako se 1878., pored konzerviranja i »ponovnog postavljanja« (*rimettere*) ošte-

ćenih dijelova, pisalo i o »uklanjanju« (*togliere*) modernih građevina koje su zaklanjale katedralu.⁶¹

Natpis ponad unutrašnje strane ulaza u katedralu, koji spominje Franju Josipa, biskupa Kaloderu, Hausera, Andriju Perišića te nadvojvodu Rudolfa i suprugu Stefaniju, služi kao tumačenje postupka. Građevina je bila »iskvarena starošću« (*vetustate corruptum*), pa se tome pribjeglo restituiranjem *in pristinam faciem*.⁶² Iako se Hauser prije početka radova htio ograditi od Adamovih rekonstrukcija, pojam *restitutio* korišten 1885. potječe od renesansnih antikvara i udaljava se od inovacijskih koncepata *conservation*, *authenticity* i *antiquity*, o kojima se tada gorljivo raspravljalo u Londonu, Mlecima, pa i Beču.⁶³ Kada se Jackson 1882. prvi puta našao u katedrali, interijer nije mogao vidjeti zbog skela. No već je tada osjetio razočaranje (*disappointment*) zbog restauriranja koje je dovelo do uklanjanja čitavih, čak i sačuvanih, stupova i kapitela. Supstitucija je izvorne spomenike osudila na »limb Muzeja«, zgrade ugrožene vlagom uz istočni zid Palače.

Kada je 1885. treći puta posjetio Split, mogao je ocijeniti radove. Dojmovi putnika pripadaju specifičnoj povijesti emocija izazvanoj restauriranjem 19. stoljeća, od Ruskinovih filipika i Boitova revolta do Thausingove konstatacije o *phylloxera renovatrix* izazvanoj stilskim restauriranjem. Jackson je bio razočaran konkretnim postupcima: uklanjanjem (*removal*), čišćenjem (*clearing off*), oštećivanjem značaja starosti (*injuring of antique character*), uvođenjem (*introduction*) i umetanjem (*insertion*) novih dijelova, obnovom (*renewal*), izbjeljivanjem izazvanim struganjem (*scrape white*).⁶⁴ Razočaranje restauratorskom vrijednošću noviteta, jačanje senzibiliteta prema starosnoj vrijednosti i slojevitosti povijesnih ambijenata Jackson je dijelio sa suvremenicima pa je, poput njih, proživio kon-

verziju u ukusu i metodologiji. Od zazivanja restauratorskih oslobađanja zbog žudnje prema otkrivanju ljepote izvornika oko sredine stoljeća do otvorenog revolta zbog intervencija i diskriminacijskih čišćenja oko 1880. godine, ta promjena mentaliteta pokazuje da Dioklecijanova palača nije izazivala samo različita tumačenja o izvornoj namjeni i promjene u percepciji stilskih epoha. Britanski su putopisci davali prednost savjetima za valoriziranje, prezentiranje i održavanje spomenika a manje njihovu povijesnoumjetničkom tumačenju. Iako nije riječ o domaćim piscima, njihove zaključke treba uvrstiti u našu povijest historijskog istraživanja i konzerviranja. Jackson je bio nedvosmislen u svojim stajalištima: »Restauriranje unutrašnjosti katedrale sada je, srećom, dovršeno, tako da je očigledno što je u tome najstrašnije: njezin novostvoreni sjaj slaba je naknada za gubitak izvornoga djela 4. stoljeća, kolikogod ono bilo oštećeno i izobličeno.«⁶⁵

Jacksonove riječi ponikle su iz inovativnih koncepata Ruskina i Morrisa. Zahvaljujući Boitovu polemičkom duhu, one su 1879. prenijete u Italiju a oko 1900. i u srednju Europu, da bi se Rieglovim Izvješćem o Palači 1903. rasprava vratila u Split. To je doba Austrijanac prozvao »vremenom borbe«, najavljujući doba prevlasti starosne vrijednosti. Mit o »povratu starog sjaja« je koncem 19. stoljeća osporen novim shvaćanjem (za Boita čak i *troppo alla moderna*),⁶⁶ čime su otvorena vrata Dehiju, Rieglu, Dvořáku i Gurlittu, koji su ideje jednakovrijednosti stilova i očuvanja štimunga ambijenta pokušali pretvoriti u kult spomenika novoga, 20. stoljeća. Čitanje britanskih izvješća o splitskoj Palači ne nudi isprazna ponavljanja podataka koje su pisci pročitali prije polaska ili neprihvatljive hipoteze. Ono nam prije može pomoći sagledati povijest recepcije i primjene inovativnih konzervatorskih ideja na našim spomenicima.

Bilješke

- 1 Iznimku čini popularno pisana knjiga SONIA WILD BIČANIĆ, *British Travellers in Dalmatia 1757–1935, Plus a little bit more about Dalmatia today*, Zaprešić, 2006.
- 2 Usp. JACOB SPON – GEORGE WHELER, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, 1, Lyon, 1678. Usp. i opis Splita kod GEORGE WHELER, *A Journey into Greece*, London, 1682., 15–19.
- 3 H.(ENRY) B.(LOUNT), *A Voyage into the Levant*, London, ²1636., 6.
- 4 Budućem istraživaču ne bi trebalo promaći djelo JOHNA PINKERTONA, *A General Collection of the best and most interesting voyages and travels in all parts of the world*, sv. 17, London, 1814.
- 5 FRANCIS HASKELL, *History and Its Images*, New Haven i New York, 1995. (1993.), 191–193 i DUŠKO KEČKEMET, Robert Adam, Dioklecijanova palača i klasicizam, Zagreb, 2003.
- 6 Adam je prekinuo istraživanja u Splitu zbog *unforseen accident*, odnosno sumnjičavosti mletačkog upravitelja, kojega su general Graeme i grof-antikvar Ante Marković uvjerali u putnikove dobre nakane. Usp. ROBERT ADAM, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian in Spalatro*, London, 1764., 3. Osamdesetak godina ranije Spon i Wheler su u Splitu objedovali kod »the Cookery of a German Soldier's Wife (the only one we could find in the Town to do us that favour)«. Usp. GEORGE WHELER (bilj. 2.), 18.
- 7 Vidi JASON THOMPSON, Wilkinson, Sir John Gardner, u: *Oxford Dictionary of National Biography* 58, Oxford, 2004.,

1013. Isti je autor objavio studiju Sir Gardner Wilkinson and His Circle, Austin, 1992.
- 8
MARKO ŠPIKIĆ, Francesco Carrara, polihistor, antikvar i konzervator (1812.–1854.), Split, 2010. O Carrarinu doprinosu Wilkinsonovu djelu usp. SARAH J. A. FLYNN, Sir John Gardner Wilkinson Traveller and Egyptologist, 1797.–1875., An Exhibition at the Bodleian Library, Oxford, 1997.
- 9
ROBERT ADAM (bilj. 6.), 7. Spomenuti pridjev u opisu stanja umjetnina koriste i JAMES STUART i NICHOLAS REVETT, The Antiquities of Athens, sv. 1, London, 1762., 17 (*perfect and unhurt*).
- 10
Tu je vrijednost mogao teorijski sagledati u Splitu 1903., kada je za Središnje povjerenstvo u Beču objavio Moderni kult spomenika i Izvješće o Dioklecijanovoj palači. Usp. FRANKO ĆORIĆ – MARKO ŠPIKIĆ, Izvješće Aloisa Riegla o Dioklecijanovoj palači iz 1903. godine, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 42 (2011.), 387–416.
- 11
ROBERT ADAM (bilj. 6.), 7.
- 12
ROBERT ADAM (bilj. 6.), 16.
- 13
ADOLF MICHAELIS, Die archäologischen Entdeckungen des Neunzehnten Jahrhunderts, Leipzig, 1906.
- 14
LEO VON KLENZE, Aphoristische Bemerkungen gesammelt auf seiner Reise nach Griechenland, Berlin, 1838., 386. Preveo M. Š.
- 15
Prvi ravnatelj Muzeja starina u Splitu Carlo Lanza pisao je godinu dana nakon dolaska cara Franje I. u Split o *pianta di esso Palazzo che fu già rilevato dall'Inglese Adams*, koju naziva *un esemplare*. Arheološki muzej Split–Arhiv Muzeja (dalje AMS–AM), Carlo Lanza Rehi, 21. svibnja 1819., 3.
- 16
Vidi GIUSEPPE VALADIER, Narrazione artistica dell'operato finora nel restauro dell'Arco di Tito, Roma, 1822., 4, gdje piše o *stupendi frammenti marmorei* unutar palatinskih Orti farnesiani.
- 17
GUSTAVO GIOVANNONI, Vecchie città ed edilizia nuova, Milano, 1995., 209–210.
- 18
O njemu usp. DUŠKO KEČKEMET, Maršal Marmont i Split, Split, 2006.
- 19
AMS–AM, Tomašić Solitru, N. 7521/1553, 28. travnja 1819.
- 20
JOHN GARDNER WILKINSON, Dalmatia and Montenegro, with a Journey to Mostar in Herzegovina, vol. 1, London, 1848., 124–125.
- 21
JOHN GARDNER WILKINSON (bilj. 20.), 125.
- 22
JOHN GARDNER WILKINSON (bilj. 20.), 129.
- 23
JOHN GARDNER WILKINSON (bilj. 20.), 133.
- 24
MARKO ŠPIKIĆ, Antikvarno i konzervatorsko djelovanje Josipa Čobarnića, u: *Ivi Maroeviću baštinici u spomen*, (ur.) Ž. Vujić i M. Špikić, Zagreb, 2009., 429.
- 25
JOHN GARDNER WILKINSON (bilj. 20.), 134–135.
- 26
AMS–AM, 1845–16, Il Conservatore FC propone un demolimento di vecchi cadenti fabbricati per denudare il Tempio di Giove, ora Chiesa Cattedrale, 25. lipnja 1845.
- 27
JOHN GARDNER WILKINSON (bilj. 20.), 134.
- 28
HENRY PATON, Paton, Andrew Archibald, u: *Oxford Dictionary of National Biography* 43, 2004., 47.
- 29
ANDREW ARCHIBALD PATON, Highlands and Islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire, London 1849., sv. 1, v.
- 30
ANDREW ARCHIBALD PATON (bilj. 29.), viii.
- 31
FRANCESCO CARRARA, Dnevnici s putovanja 1843.–1848., (ur.) Lj. Šimunković i S. Bralić, Split, 2010., 164.
- 32
ANDREW ARCHIBALD PATON (bilj. 29.), 268–270. Autor je 1861. u Leipzigu objavio prošireno izdanje djela, *Researches on the Danube and the Adriatic*, u kojem tada već pokojni Carrara na str. 303. postaje *an accomplished classical scholar, and profoundly erudite on all that relates to Dalmatia*.
- 33
ANDREW ARCHIBALD PATON (bilj. 29.), 232–233 i 235.
- 34
ANDREW ARCHIBALD PATON (bilj. 29.), 236.
- 35
ANDREW ARCHIBALD PATON (bilj. 29.), 236–245.
- 36
JAMES FERGUSSON, The Illustrated Handbook of Architecture, sv. 1, London, 1855., 356.

- 37
ISTO.
- 38
DAVID WATKIN, *The Rise of Architectural History*, London, 1983., 82, piše o Fergussonu kao autoru »prve ozbiljne historije svjetske arhitekture na engleskome«.
- 39
FRANCESCO LANZA, *Dell'antico palazzo di Diocleziano in Spalato illustrazione*, Trieste, 1855., 8–9 i 22.
- 40
JOHN RUSKIN, Luč pamćenja, u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, (ur.) M. Špikić, Zagreb, 2006., 311.
- 41
WILLIAM FREDERICK WINGFIELD, *A Tour in Dalmatia, Albania, and Montenegro; with an historical sketch of the Republic of Ragusa*, London, 1859., 85–86.
- 42
JUKKA JOKILEHTO, *A History of Architectural Conservation*, Oxford, 1999., 156.
- 43
N. N., *Church Restoration*, u: *The Ecclesiologist*, 1/4, 1842., 61. Usp. JUKKA JOKILEHTO (bilj. 42.), 157–158.
- 44
JOHN MASON NEALE, *Notes, Ecclesiastical and Picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a visit to Montenegro*, London 1861., 149.
- 45
JOHN MASON NEALE (bilj. 44.), 150.
- 46
FRANK BARLOW, Freeman, Edward Augustus, u: *Oxford Dictionary of National Biography* 20, Oxford, 2004., 920–923.
- 47
EDWARD AUGUSTUS FREEMAN, *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice*, London, 1881., vi.
- 48
EDWARD AUGUSTUS FREEMAN (bilj. 47.), 143.
- 49
EDWARD AUGUSTUS FREEMAN (bilj. 47.), 145.
- 50
EDWARD AUGUSTUS FREEMAN (bilj. 47.), 145–148.
- 51
EDWARD AUGUSTUS FREEMAN, *Principles of Church Restoration*, London, 1846., 11–14.
- 52
GEORGE GILBERT SCOTT, *On the Conservation of Ancient Architectural Monuments and Remains*, London, 1864., 5, 10, 17.
- 53
ALOIS HAUSER, Notizen, u: *Mittheilungen der K. k. Central-Commission*, 1876., cxlii.
- 54
JUKKA JOKILEHTO (bilj. 42.), 182–184.
- 55
Usp. *Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada*, (ur.) D. Vokić, Dubrovnik–Zagreb, 2007., 157–159.
- 56
MARKO ŠPIKIĆ, Nastanak teorije restauriranja Camilla Boita, u: *Portal. Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 1 (2010.), 63–72.
- 57
EDWARD AUGUSTUS FREEMAN (bilj. 47.), 152.
- 58
Podatak treba uzeti s oprezom jer i pisac (str. 153) navodi da je riječ o usmenoj predaji.
- 59
EDWARD AUGUSTUS FREEMAN (bilj. 47.), 153.
- 60
JAMES BETTLEY, Jackson, Sir Thomas Graham, u: *Oxford Dictionary of National Biography* 29, Oxford, 2004., 531–532.
- 61
ALOIS HAUSER, La riapertura del Duomo di Spalato, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 8/5 (1885.), 81–86 i N. N., Sull'isolamento e restauro del Duomo di Spalato, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 1/1 (1878.), 9.
- 62
Zahvaljujem dr. sc. Goranu Nikšiću, voditelju Odsjeka za staru gradsku jezgru u Splitu na poslanom snimku natpisa.
- 63
Formula *in pristinam faciem restitutio* nalazi se na antičkom natpisu Petroniju Perpenni. Usp. *Corpus inscriptionum latinarum* VI/1, (ur.) W. Henzen, G. B. De Rossi, Berlin, 1876., n. 1750, 386.
- 64
THOMAS GRAHAM JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, with Cettigne in Montenegro and the islands of Grado*, sv. 2, Oxford, 1887., 34–36.
- 65
THOMAS GRAHAM JACKSON (bilj. 64.), 44.
- 66
CAMILLO BOITO, I restauri di San Marco, u: *Nuova antologia*, 2. ser. 18 (1879.), 716.

Summary

Marko Špikić

The Hidden and the Visible. Diocletian's Palace in British Travelogues from the Second Half of the Nineteenth Century

The article deals with British travelogues published between 1848 and 1887 which discuss the original appearance and the ways of presenting and maintaining Diocletian's Palace in Split, including the following texts: John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro* (1848), Andrew Archibald Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic* (1849), James Fergusson, *The Illustrated Handbook of Architecture* (1855), William Frederick Wingfield, *A Tour in Dalmatia, Albania, and Montenegro* (1859), John Mason Neale, *Notes, Ecclesiastical and Picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a visit to Montenegro* (1861), Edward Augustus Freeman, *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice* (1881), and Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria* (1887). The reason for selecting texts from this period is a change in the perception of monument conservation, which occurred in Britain in the third quarter of the nineteenth century. The author has concluded that writers concerned with the Palace from the 1860s onwards followed the cultural prejudices of their predecessors and contemporaries, which consisted in observing the principle of curiosity, established by Robert Adam in 1764 in his book *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian in Spalatro* as referring to the ideal reconstruction of the original state of the building. By the time of Wilkinson's arrival to Split in 1844, that principle of antiquarian reconstruction had become a set practice in archaeology and restoration, which is why the Egyptologist admired the well-preserved state of the Palace and at the same time called for »disencumbering« it from »the unsightly mass of modern buildings.« Diplomat A. A. Paton was likewise inspired by Adam's book, so for him the fusion of the »existing remains« and the reconstruction of the Palace was supposed to create »an idea of what the palace may have been.« In 1855, art historian Fergusson wrote on the »remains« as something that was

supposed to help create the picture of the original state, although Ruskin had called for preserving the dignity of all old buildings as early as 1849. W. F. Wingfield continued to express his disgust at the fusion of ancient and medieval architecture in 1859, while Neale was barely touched by Split's ancient architecture. E. A. Freeman visited Split in 1875, 1877, and 1881, accompanied by Arthur Evans. He has also been remembered as the author of a discussion on the *Principles of Church Restoration* from 1846. Freeman's opinions may be related to the theoretical writings of G. G. Scott, W. Morris, and the *Society for the Protection of Ancient Buildings*. Even though he dismissed the post-classical additions as »mean excrescences«, he showed a far greater sensibility towards modern elements and the *genius loci* of the Palace. Architect Th. G. Jackson, who visited Dalmatia in 1882, 1884, and 1885, was rather inclined to this new concept of conservation. In his travelogue from 1887, he expressed his disappointment because of the restoration works, referring to the interventions in the interior of the Split cathedral, supervised by the Viennese architect Alois Hauser. Whereas a plaque placed in the cathedral in 1885 justified the restoration works as a medicine administered to a building »corrupted by old age« (*vetustate corruptum*), Jackson observed with disappointment that they caused the »removal, clearing off, injuring of antique character« and »scraping«. His statement about the unacceptable »new-fangled splendour« as opposed to the lost appearance of old age shows that Jackson accepted the ideas of Ruskin and Morris, which had just began circulating around Europe, some twenty years before their general recognition in Central Europe.

Keywords: British travelogues, Split, Diocletian's Palace, archaeology, conservation